

ЗМІСТ

Свідоцтво про реєстрацію:

Серія KB № 12489-1373 ПР від 19.04.2007 р.

ЗАСНОВНИКИ: компанія «СОЦИС-ПРЕС», Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України**СПІВЗАСНОВНИКИ:** Академія педагогічних наук України за участю Міністерства освіти та науки України і Товариства психологів України

Індекс видання — 74046

Періодичність — 12 разів на рік

Журнал включено до переліку наукових видань ВАК України, в яких можуть публікуватись основні результати дисертаційних робіт.

Матеріали журналу рекомендовані до друку Вченою радою Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України

Головний редактор — **О. В. Губенко****Редакція**

Редакційна рада:

С. Д. Максименко — голова редакційної ради

Г. О. Балл	В. М. Синьов
Л. Ф. Бурлачук	Н. В. Чепелева
В. П. Казьмирченко	М. Д. Ярмаченко
О. В. Киричук	Т. С. Яценко
М. П. Лукашевич	

Редакційна колегія:

В. В. Андрієвська	Л. О. Кремень
В. М. Бебик	Г. М. Лактіонова
О. В. Беца	Г. В. Ложкін
В. С. Болгаріна	Н. Ю. Максимова
С. І. Болтівець	Ю. Б. Максименко
О. Ф. Бондаренко	В. О. Моляко
М. Й. Боришевський	В. М. Оржеховська
О. В. Винославська	Л. П. Осьмак
О. А. Донченко	В. Г. Панок
Є. В. Заїка	В. А. Поліщук
І. Д. Зверева	В. В. Рубцов
В. Ф. Калошин	М. М. Слюсаревський
Л. М. Карамушка	О. В. Сухомлинська
З. Г. Кісарчук	С. В. Толстоухова

Номер підготували:

Головний редактор — О. В. Губенко
 Науковий редактор — Т. В. Циганчук
 Літературний редактор-коректор — В. В. Морозов
 Комп'ютерна верстка — М. В. Желтоножська
 Набір — Л. О. Давиденко

У художньому оформленні 1-ої сторінки використано репродукцію картини В. В. Верещагіна «Бухарський солдат (сарбаз)», 1873 р.

Адреса редакції:

Для листування
 01001, Київ - 1, а/с 117, Компанія «СОЦИС-ПРЕС»
 (для редакції журналу: «Практична психологія та соціальна робота»)

Для відвідувачів
 Адреса: вул. Княжий затон, 11, кв. 71, ст. м «Позняки»
 тел.: (044) 572-55-56;
 E-mail: social@freenet.com.ua

© «Практична психологія та соціальна робота», 2009

Видавні постаті

Семенов І. М. Розвиток творчої особистості С. Л. Рубінштейна та періодизація його професійної діяльності 1

Теоретичний розділ

Чернобровкіна В. А. Особистісна свобода людини як предмет психологічного дослідження 8

Психологія особистості

Барданова Є. В. Що думають злочинці про своїх жертв? 19

До картотеки практичного психолога та соціального працівника

Бедлінський О. І. Гра «Креативність» як засіб розвитку творчого мислення і сприйняття підлітків (на матеріалі природничих предметів) 26

Мерзлякова О. Л. Профілактика психологічної маніпуляції і контролю свідомості (Закінчення) 32

Губенко О. В. Подолання інтелектуальної ригідності методами процесуалізації мислення під час підготовки школярів до творчої діяльності (Початок) 38

Галкович І. В. Розвиток творчого мислення (Початок) 43

Єсип. М. З. Апробація методики «Людина — Бог: типологія переживань» (ЛБТП) 47

Школа практичного психолога та соціального працівника

Заїка О. В. Експериментальна психологія пам'яті: основні методики та результати досліджень (Продовження) 56

Дроздов О. Ю., Скок М. А. Суїцидальна поведінка як вид аутоагресії 63

Бастун Н. А., Лукомська С. О. Специфіка раннього втручання для дітей з різними функціональними обмеженнями (Початок) 67

Наукові повідомлення

Наумчик Н. В. Проблеми і перспективи розвитку психологічної компетентності студентів технічного вузу 73

Ващук М. Рівні прояву трансгенераційних феноменів 75

Інформація

Повідомлення про підсумки міжнародної наукової конференції «Актуальні проблеми сучасної освіти у світлі вимог болонського процесу» 79

26. Рубинштейн С. Л. О философской системе Г.Когена // Историко-философский ежегодник 92. — М., 1994.
27. Семенов И. Н. Опыт деятельностного подхода к экспериментально-психологическому исследованию мышления на материале решения творческих задач // Методологические проблемы исследования деятельности. / Ред. В. П. Зинченко. — М. ВНИИТЭ. 1976. С. 148–188.
28. Семенов И. Н. Проблемы психологии рефлексии в трудах С. Л. Рубинштейна // Психологический журнал. — 1989. — № 4 (пер. на англ. яз.).
29. Семенов И. Н. Психология научного творчества Я. А. Пономарева во взаимодействии с российскими учеными // Психология творчества: школа Я. А. Пономарева / Под ред. Д. В. Ушакова. — М.: Изд-во ИП РАН. 2006. С. 597–623.
30. Семенов И. Н. Развитие проблематики рефлексии и ее изучение на факультете психологии Высшей школы экономики // Психология. Журнал Высшей школы экономики. — 2007. № 3.
31. Семенов И. Н. Взаимодействие акмеизма и акмеологии в культуре Серебряного века // Акмеология. — 2008. — № 3.
32. Семенов И. Н. Системно-методологическая и историко-научная рефлексия как средства прогресса психологии мышления // Критерии и признаки прогресса в психологии. — М. ИП РАН. 2009.
33. Сергей Леонидович Рубинштейн (Ученые СССР: Очерки, воспоминания, материалы). — М., 1989.
34. Смирнов А. А. Развитие и современное состояние советской психологии. — М. Педагогика. 1974
35. Соколова Е. Е. К проблеме сходства в понимании предмета психологии в школе А. Н. Леонтьева и в школе С. Л. Рубинштейна // Психологическая теория деятельности: вчера, сегодня, завтра / Под ред. А. А. Леонтьева. — М.: Смысл, 2006. — С. 53–60
36. Шадриков В. Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности. — М.: Наука, 1982.
37. Щедровицкий Г. П. Знак и деятельность. — М., 2006. — Т. 1, 2, 3.
38. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. — М.: Наука, 1978.
39. Ярошевский М. Г. История психологии. — М.: Мысль, 1966.
40. Ярошевский М. Г. Психология в XX столетии. — Изд. 2-е. — М., 1974.
41. Ярошевский М. Г. Первый очаг психологических исследований в Российской Академии наук: К 50-летию сектора психологии в институте философии АН СССР // Вопросы психологии. — 1995. — № 3. — С. 70–78.
42. Ярошевский М. Г., Алцыферова Л. И. История и современное состояние зарубежной психологии / Под ред. А. А. Смирнова. М. Педагогика. 1974.
43. Mattshaus W. Sowjetische Denkpsychologie. Göttingen — Toronto — Zürich, 1988.
44. Mattshaus W. Sowjetische Psychologie des Denkens. Frankfurt/ M., 1988.
45. Payne T.R.S.S.L. Rubinshtein and philosophical foundation of Soviet Psychology. Dordrecht. Holland, 1968.
46. Rubinstein S. Eine Studie zum Problem der Methode. Marburg, 1914.

ОСОБИСТІСНА СВОБОДА ЛЮДИНИ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Чернобровкіна В. А.,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка, докторант кафедри психології НПУ ім. Драгоманова

Суттєвою тенденцією наукового психологічного мислення сьогодні є формування нового парадигмального погляду на людину. Основним смисловим акцентом цього процесу є перехід від тлумачення особистості як продукту формуючого впливу зовнішніх чинників до її розуміння як такої, що здатна до саморозвитку, самовизначення й самотворчості (К. Абульханова, Л. Анциферова, Г. Балл, Д. Леонтьєв, С. Максименко, В. Петровський, С. Рубинштейн, В. Татенко, В. Чудновський та ін.). У зв'язку з цим у категоріальній системі психології відбувається певна перебудова — тепер провідне місце в ній посідають поняття, що вказують на суб'єктну природу психічного життя людини. Це поняття *суб'єкта, автора, вчинку, життєтворчості, життєвого вибору, самодетермінації, саморегуляції* та ін. Отримує

„прописку“ в академічній психології і категорія *свободи*, яка має довгу й суперечливу історію свого становлення у сфері філософського знання.

Наша стаття присвячена аналізу поняття *свободи* як предмету психологічного вивчення. Постановка такого завдання викликає низку запитань, які стосуються практичної доцільності та прикладної цінності психологічного вивчення свободи. Чи варто вивчати свободу? Чи не є небезпечним суспільство, яке складається з вільних людей? Наскільки виправданим є прагнення практичної психології і психотерапії сприяти звільненню людини? Звільненню *від чого і для чого* може сприяти психологія?

Стосовно свободи у буденній свідомості (а її носіями можуть бути і професійні психологи та

8 ПРАКТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНА РОБОТА, 2, 2010
автора, вчинку, життєтворчості, життєвого вибору, самодетермінації, саморегуляції та ін. Отримує

8 Стосовно свободи у буденній свідомості (а її носіями можуть бути і професійні психологи та

педагоги) досить часто існують хибні уявлення. Її ототожнюють із сваволею, анархією, безвідповідальністю. Навпаки, свобода і відповідальність є майже синонімами, оскільки можливість вибирати і вирішувати існує разом з авторством вибору або рішення, а отже, — з відповідальністю за них. Не існує також свободи без меж; свобода не є і прагненням та можливістю здійснити все, що б людина не захотіла; вона не тотожна всемогутності й сваволі, оскільки пов'язана зі здатністю протистояти не тільки зовнішнім чинникам, а й внутрішнім.

В гуманістичній та екзистенціальній психології свобода пов'язується з позитивним образом людини та розглядається як важлива умова повноцінного функціонування особистості, складова її психічного здоров'я (А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс, Е. Фром, І. Ялом та ін.). Людина, яка має свободу, відкрита світу, довіряє собі й упевнена в собі, усвідомлює і реалізує свої можливості, приймає самостійні й відповідальні рішення, здійснює свідомі вибори, будує конструктивні, гнучкі й вільні від залежності стосунки з іншими людьми, — словом, тримає своє життя у своїх руках. Досягненню саме такого рівня особистісного розвитку людини прагне сприяти сучасна психологія, вивчаючи психологічні феномени, пов'язані з поняттям свободи.

Тож звернемось до наукового аналізу цього поняття.

Категорія свободи прийшла у психологію з філософії, де пов'язана з поняттями „свободної волі“, „вільної причини“, „вільного вибору“. Залежно від ролі, яка надається свободі в існуванні людини і світу, виділяється велика кількість концепцій та підходів до її розгляду, а саме:

- об'єктивного детермінізму (Демокрит, Ф. Бэкон, Р. Декарт, І. Ньютон, Лаплас);
- фаталізму (Геракліт, Г. Лейбніц, Б. Спіноза);
- індетермінізму й волюнтаризму (Августин, Дунс Скот, Шопенгауер, Э. Гартман, Ф. Ніцше);
- екзистенціалізму (Ж.-П. Сартр, К. Ясперс, С. Кьєркегор).

У широкому філософському розумінні поняття свободи вказує на таке відношення між людиною (її свідомістю, діяльністю) та об'єктивним світом (природою й суспільством), за якого людина не тільки підлягає зовнішнім впливам, які визначають характер її активності, а й здатна сама впливати на світ, змінювати його, самовизначаючись у своїх діях. Дилема „свобода волі — детермінізм“ пов'язана з визнанням або запереченням існування у світі свободи. Зміст цієї дилеми полягає у вирішенні питання, чи здатні дії людини втручатись у причинно-наслідкові зв'язки між явищами і процесами світу та змінювати їх, або самі ці дії підлягають жорстким детермінаційним впливам, а отже, вони є закономірним ланцюгом у тих самих причинно-наслідкових зв'язках. В останньому випадку існування свободи заперечується, а суб'єктивне відчуття її наявності, яке є в людини під час сумніву, вибору, пошуку того чи іншого способу поведінки, дії, вчинку, є лише ілюзією, похибкою сприймання [21]. Якщо ж свобода існує, то це значить, що існують „розриви детермінації“ — такі „місця“ у причинно-наслідкових ланцюгах, де створені до певного моменту умови не однозначно визначають наступні події.

В сучасній філософії існує концепція „нелінійного детермінізму“, в якій обґрунтовується принципова неможливість існування мінливого світу в умовах жорсткої причинно-наслідкової (лінійної) детермі-

нації явищ і процесів — навіть на рівні процесів у неживій природі. Так, І. Пригожин на матеріалі досліджень в галузі хімії описав так звані біфуркаційні процеси, в певній точці яких відбувається розрив детермінації. У цей момент нестабільний процес може піти в одому з кількох можливих напрямків, перевага жодного з яких не детермінована і залежить від випадкових чинників [16]. Те, що розриви детермінації існують у неорганічних процесах, які не залежать від свідомості й волі їх „учасників“, підвищує ймовірність їх існування у процесах свідомої людської активності.

Самовизначення людини у процесі власної активності розглядається у психології саме як „розрив детермінації“, пауза, зупинка між стимулом і реакцією (Р. Мей), і в цей момент, як пише Д. Леонтьєв, „немає іншого детермінізму, крім детермінуючої сили мого свідомого рішення“ [16]. Самодетермінація, поняття якої є психологічним синонімом поняття свободи (С. Рубінштейн, Д. Леонтьєв), розглядається як найсуттєвіша здатність людського суб'єкта, його онтологічна властивість.

У філософії та психології розглядаються два аспекти свободи. Виділяється зовнішня, „негативна“ свобода, або *свобода від*, а також *внутрішня*, „позитивна“, — *свобода для* (Ф. Ніцше, Е. Фром, І. Ільїн, Г. Балл). Зовнішня свобода — це свобода, надана індивіду середовищем, вона виявляється у відсутності зовнішніх обмежень, а внутрішня — це свобода, використана ним самим при визначенні власної позиції, здійсненні вибору, вчинку. Предметом психологічного вивчення стала саме *внутрішня (психологічна, особистісна) свобода* людини (Г. Балл, В. Татенко, Д. Леонтьєв, О. Кузьміна та ін.). В емпіричних дослідженнях вона вивчається через феномени „особистісної автономії“ (О. Дергачова), „життєстійкості“ (С. Мадді), „особистісного потенціалу“ (Д. Леонтьєв), „психологічної суверенності“ (С. Нартова-Бочавер), „внутрішнього локусу каузальності“ (Е. Десі, Р. Райан), „меж віртуальних можливостей“ (О. Кузьміна) та ін.

Психологічні визначення свободи досить різноманітні. Вона розуміється як:

- *властивість суб'єкта*, що полягає в його здатності до „самоспричинення“ і самодетермінації (С. Рубінштейн);
- *рівень буття*, що характеризується можливістю „бути суб'єктом і не бути об'єктом“ (В. Татенко);
- *особливий акт* покладання особистістю себе як причини змін у світі (В. Петровський);
- *специфічна форма активності*, що характеризується усвідомленістю, ціннісним опосередкуванням та містить „можливість ініціації, зміни або припинення суб'єктом своєї діяльності у будь-якій точці її протікання“ (Д. Леонтьєв);
- *усвідомлення, переживання та змінення* людиною меж простору своїх віртуальних можливостей (О. Кузьміна) та ін.

Наведені визначення не співпадають у виділенні родової приналежності свободи як психологічного явища: вона розглядається як *характеристика, властивість особистості й суб'єкта, рівень буття, дія (акт), форма активності*.

Основна складність психологічного аналізу свободи полягає в тому, що не визначене її місце і статус серед інших категорій психології. Але пояснювальні можливості цього поняття щодо аналізу психіки людини, як ми гадаємо, є досить широкими, й тому, очевидно, його визначення може варію-

вати залежно від обраного психологічного підходу та рівня аналізу — методологічного, теоретичного або емпіричного.

Покажемо, як змінюється розуміння і визначення поняття свободи залежно від теоретичного підходу, обраного для її аналізу.

У більшості наведених визначень свобода постає як певна *функціональна* характеристика, оскільки визначає загальний принцип, або механізм функціонування психічної активності людини, а не її змістові (сміслові) особливості. Цей механізм полягає у *самодетермінації, тобто свідомому, рефлексивному визначенні й регулюванні суб'єктом змісту, напрямку і процесу власної активності (поведінки, діяльності, життєдіяльності) на основі внутрішніх мотиваційних, цільових та ціннісно-сміслових чинників при опосередкованому впливі зовнішніх факторів, внаслідок чого активність є відносно незалежною від них.*

Таке розуміння свободи є найбільш широким, оскільки вона тут розглядається як невід'ємна властивість „онтологічного“ суб'єкта (С. Рубінштейн, В. Татенко та ін.), його базова антропологічна характеристика (Д. Леонт'єв). В цьому сенсі свобода існує в кожній людині, причому існує завжди, і людина „приречена бути вільною“ (Ж.-П. Сартр). Отже, свобода постає потенційною і водночас актуальною здатністю людського суб'єкта не тільки відображати світ і відповідати на його впливи, а й творити його, бути ктором, виступати причиною змін у ньому й у собі.

Важливим для емпіричного вивчення особистісної свободи є визнання того факту, що в реальному процесі життєдіяльності не кожна пересічна людина може виявляти, „використовувати“ її як свою здатність або функцію. Існує певне протиріччя між свободою „як сутнісною здатністю буття індивіду“ та її виявом у „конкретному індивідуальному бутті“ [3]. Тут має місце специфічне співвідношення між вихідним методологічним принципом дослідження та фактами, які встановлюються на його основі. Зокрема, К. Абульханова зазначає, що суб'єктний підхід окреслює певні принципи дослідження, але саме дослідження може встановити, що не кожна особистість є таким суб'єктом. Теоретична модель, яка одночасно пропонує ідеал розвитку, може відрізнитися від психологічної реальності [1]. Отже, широке визначення свободи як онтологічної характеристики суб'єкта, що полягає в її здатності до самодетермінації, може виступати вихідним методологічним принципом психологічних досліджень.

Серед концепцій, які тлумачать особистісну свободу як онтологічну і водночас функціональну характеристику суб'єкта, цікавою є робота В. Петровського, заснована на ідеї „вільної причинності“ (І. Кант) або „причини себе“ (Г. Гегель), тобто існуючій у людській сутності „можливості самодовільно починати причинно-наслідковий ряд“ [20, С. 436]. Поняття причини визначається І. Кантом як „умова того, що трапляється“, а першопричина (вільна причина як початок причинного ряду) — це *свобода*, або „безумовна причинність“. На цій основі В. Петровський зазначає, що *сутнісне в особистості людини — „бути першопричиною активності“, тобто бути вільною й бути суб'єктом. Свободу автор розглядає як атрибутивну характеристику особистості і визначає її як „абсолютно особливий акт цілепокладання, коли метою людини стає покладання себе як причини змін, що привносяться*

у світ“ [там само, С. 447]. При цьому визначення особистості через суб'єктність В. Петровський обґрунтовує за допомогою ідеї самотрансценденції, тобто такої взаємодії зі світом, за якої людина не стільки відображає світ, скільки „відтворюється“ в ньому. Момент свободи людини найвиразніше виявляється в наданні переваги діям, результат яких не вирішений наперед. Характерно, що вихідна невизначеність складає мотиваційну основу таких дій (це, наприклад, акти „неадаптивного ризику“, „випробування близькості довірою“, „презумпції існування рішення“, „самовипробування неуспіхом“ та ін.). Відповідаючи на виклик перспективи незвіданого, людина виходить в область невирішеного наперед і „приймає на себе відповідальність за результат, проявляючи тим самим свою причинність як суб'єкта дій (своє авторство)“ [20, С. 447].

У концепції В. Петровського, таким чином, розглядається *свобода суб'єкта* (як його властивість), і суб'єкт *свободи* як автор і джерело особливих актів, у яких вільне самотрансцендування може ставати задумом і метою.

В сучасній українській психології проблема суб'єкта стала предметом аналізу в роботах В. Татенка, який розглядає суб'єктність як сутнісну характеристику людського способу буття. Він пише: „На відміну від всього суцього, людина прагне досягти рівня надоб'єктного буття або абсолютної суб'єктності, тобто можливості *бути суб'єктом і не бути об'єктом*, причому навіть для себе самої“ [23, С. 496]. Розділяючи думку І. Канта про закладену в людині можливість починати причинний ряд із себе, автор вказує, що саме в ній полягає сенс буття людини. „У цьому — дійсна суть метафори про богоподібність людини, оскільки Бог і є генералізований, сутнісно очищений образ Суб'єкта-Творця, вільного від об'єктних визначень. Прагнення досягти цього рівня *вільного буття* складає вихідний життєвий задум людської істоти, що надає значення і сенс її нескінченним „самоперевершенням“ і переходам від несвободи через „свободу від“ до „свободи для“ [там само, С. 497]. Таким чином, згідно з В. Татенко, *вільне буття* можливе при досягненні суб'єктного рівня розвитку психіки — граничного з відомих психології, — виступає як мета і спосіб існування людини, а отже — як його сутність. „Онтологічний імператив „бути суб'єктом“ є загальнолюдське вираження суверенності дійсної людини, відповідальної за результати своїх діянь, ... „винної“ у всьому, що від неї залежить“ [23, С. 508].

Більш вузьким, але також функціонально орієнтованим, є визначення свободи Д. Леонт'євим як *специфічної форми активності* [15]. На відміну від активності взагалі, яка притаманна всьому живому, свобода є усвідомленою активністю, опосередкованою ціннісним „заради чого“ та повністю керованою самим суб'єктом. Тим самим, як зазначає Д. Леонт'єв, свобода властива тільки людині, але не кожній. Люди можуть бути *внутрішньо невільними*, коли не розуміють діючих на них зовнішніх та внутрішніх сил, мають нерозвинені сенсожиттєві орієнтації та виявляють нерішучість, нездатність побороти несприятливі обставини, вийти із ситуації, втрутитися в якості активної діючої сили в те, що з ними відбувається.

Оскільки поняття свободи вказує на функціональну властивість людського психічного життя, а рівень оволодіння однією й тією ж функцією в різних людей завжди є різним, то внутрішня сво-

бода може мати різні рівні індивідуального прояву. Тому ми вважаємо доцільним і аргументованим підхід до особистісної свободи як до індивідуально-психологічної характеристики особистості. Для її позначення використовується поняття *особистісної автономії*. Розглянута в цьому аспекті, вона характеризується певними віковими закономірностями становлення і виявляє індивідуальні варіанти розвитку, має свої емпіричні кореляти (прояви автономії, життєстійкості, локуса каузальності та ін.), які підлягають фіксації на основі використання валидного психодіагностичного інструментарію. Сьогодні вже існують психометричні шкали, спрямовані на діагностику особистісної автономії та її окремих аспектів (О. Дергачова, Д. Леонтьев та ін.).

Свободу (в тому ж — функціональному — розумінні) досить часто розглядають у контексті суб'єкт-об'єктної взаємодії. Активність суб'єкта завжди спрямована на будь-який об'єкт, і, оскільки саме в цій активності й може виявлятися свобода як його ключова властивість, то механізми суб'єктної активності, а також механізми встановлення, розгортання і функціонування взаємодії суб'єкта і об'єкта є важливим аспектом проблеми свободи людини.

В роботах А. Тхостова, зокрема, викладений досвід феноменологічного дослідження топології суб'єкт-об'єктної взаємодії, на основі якого стає можливим ще один напрямок психологічного аналізу свободи [24]. Автор аналізує дослідження дій людини в умовах використання спеціально керуваного пристрою — „зонду“ (штучного дистансальним чином локалізують свої відчуття на поверхні зонда. Цей факт ускладнює диференціацію зовнішнього та внутрішнього, оскільки зонд, не являючись об'єктивно частиною суб'єкта, суб'єктивно сприймається ним як певний його „орган“, на поверхню якого може зсуватися відчуття контакту із зовнішнім світом. Характерно, що місце локалізації відчуттів (це місце зустрічі суб'єкта з об'єктом й одночасно межа між ними або межа між Я й не-Я) змінюється залежно від того, чи є передбачуваними для суб'єкта рухи зонду. Якщо зонд рухається тільки під впливом дій суб'єкта, межа контакту з об'єктом зміщується на поверхню зонду, якщо зонд виходить з-під влади суб'єкта і починає рухатись під впливом чужої руки або механізму, то ця межа вертається на місце контакту руки із зондом. У першому випадку зонд є немов би „продовженням“ суб'єкта, в другому — окремим об'єктом.

Феномен зонду, як вказує А. Тхостов, дозволяє говорити про рухливість меж суб'єкта, а також про універсальний принцип об'єктивації, згідно з яким „своє феноменологічне існування явище отримує остільки, оскільки виявляє свою непрозорість і пружність“. Таким чином, свідомість суб'єкта проявляється тільки в зустрічі з „іншим“, коли воно „чинить опір“ спробам освоїти його і виявляє себе у властивостях, які є непередбачуваними для суб'єкта. Місце, де проходить межа непередбачуваності (незалежності, „непрозорості“, невідповідності для суб'єкта) об'єктів, і є межею суб'єкт-об'єктного членування. „Все, що при цьому лишається по один бік цієї межі, є Я, а те, що лежить по другий, — інше“, світ, наповнений об'єктами [24]. Об'єктивний світ існує для суб'єкта остільки, оскільки не може бути до кінця „врахованим“ і освоєним його свідомістю, постійно вимагає орієнтування, пристосування і подолання. Автор

використовує поняття „густина світу“, яке описує ступінь знайомості/непередбачуваності його проявів. Густина світу змінюється залежно від ситуації, в якій знаходиться суб'єкт. В добре знайомій обстановці близький світ речей немов би розчиняється в суб'єктові, втрачає свою густину і „зникає“ (людина перестає помічати і відчувати звуки, запахи і форми знайомих речей, конструкцію домашньої обстановки, звичний одяг та ін.). У новій обстановці суб'єкт знову помічає густину світу, в якому виникають незнайомі, незручні предмети, складні стосунки, що проявляють себе в „неслухняності“, непередбачуваності, невідповідності суб'єкту.

Аналогічним чином місця зустрічі суб'єкта з непрозорим, пружним „іншим“ можуть знаходитись у тілі людини (це місця локалізації відчуттів голоду, спраги, болі та ін.) та в її психіці (у вигляді „неслухняних“, не до кінця підвладних їй процесів мислення, мови, пам'яті, і особливо — емоцій). „Топологія суб'єкта не співпадає з межами його тіла: вона може бути як винесена назовні, так і занурена в сам зміст свідомості“ [24]. Освоюючи тіло і психіку, перетворюючи їх на свої інструменти, „зонди“, суб'єкт розширює межі можливих для себе дій, віддаляючи межу контакту з новими об'єктами в собі і у світі туди, де він знову зіткнеться з „густиною“ явищ, які чинять йому опір. Однак сам суб'єкт існує лише в місці зустрічі з непрозорими, пружними об'єктами і явищами, яка породжує одночасно і його самого, і світ. Межа контакту з об'єктами, що створює топологію суб'єкта, нестійка і неоднозначна, вона визначається минулим досвідом суб'єкта і актуальною ситуацією.

Таким чином, існування будь-якого явища для суб'єкта означає його невідповідність суб'єкту; якщо дещо повністю підвладно йому, воно „не існує“. Воно „стає моїм, якщо я можу керувати його невідповідністю (точніше, воно може бути репрезентовано мені лише у формі невідповідності), і воно є чужим, якщо не підкоряється мені зовсім“ [там само].

В контексті наведеного аналізу свобода постає прагненням суб'єкта опанувати „опір“ світу та його об'єктів, „оволодіти“ ними, освоїти в якості „зондів“, зробити простір навколо себе „прозорим“, підвладним собі, розширити межі „свого“, зробити неосвоєний фрагмент світу передбачуваним, зрозумілим. Суб'єкт, що виявляє свободу, *прагне знаходитись і діяти в місцях напруженої взаємодії з „іншим“, оскільки тільки в них він отримує своє існування*. Це положення по-новому пояснює принцип „прагнення до напруги“ („підтримування і спрямування напруги“) в гуманістичній та екзистенційній психології (Л. Анциферова, Г. Оллпорт, В. Франкл) [2]. Бути суб'єктом — означає проявляти свободу стосовно світу (а не від нього), що можливо лише в місці зустрічі, контакту з невідповідним, непрозорим, невідповідним „іншим“.

Зазначимо, що розуміння і визначення свободи в контексті феноменологічно-топологічного погляду на суб'єкт-об'єктну взаємодію не втрачає тієї функціональної орієнтації, про яку йшлося вище. Свобода й тут постає функціональною властивістю суб'єкта, його здатністю до ініціювання та здійснення активності стосовно об'єктів світу, але механізми і закономірності цієї активності „взяті“ і розглянуті тут не з позиції зовнішнього спостерігача, а феноменологічно — так, як вони можуть бути „схоплені“ й пережиті самим суб'єктом.

Виходячи з того, що свобода є здатністю суб'єкта бути причиною змін у світі (й у собі), і враховуючи, що суб'єкт існує лише разом з об'єктом і виявляє своє існування тільки в активності, спрямованій на об'єкт, можна говорити про свободу як про таку властивість суб'єкта, що в широкому сенсі полягає в його здатності до об'єктивації, тобто до пошуку та визначення (конституювання, упредметнювання) об'єктів зовнішнього та внутрішнього світу, до здійснення нескінченно варіативних та рефлексованих дій (ментальних і практичних) з ними, результатом чого стають реальні або віртуальні зміни цих об'єктів відповідно до цілей суб'єкта, а також у здатності до зупинки або припинення такої активності.

Об'єктами, на які спрямовує свої дії суб'єкт, можуть бути будь-які явища, процеси, речі, ситуації, — словом, все, що може мати репрезентацію у свідомості суб'єкта. Дії та операції суб'єкта стосовно об'єктів здійснюються у формі різноманітних процесів: сприймання та усвідомлення (поява об'єкта у феноменальному полі, виділення „фігури“ з „фону“); розуміння, осмислення та переосмислення (надання йому певного сенсу); ментального перетворення (здійснення мисленнєвих процесів та операцій); практичного перетворення (предметної діяльності); вивчення, дослідження, експериментування (відкриття нових властивостей об'єктів і закономірностей їх функціонування); творчості (створення нового об'єкта або новаторське перетворення існуючого); рефлексії своїх дій та їх результатів (перетворення власних дій в об'єкт аналізу).

Свобода, визначена у контексті стосунків суб'єкта й об'єкта, містить в собі найрізноманітніші здатності, або можливості суб'єкта: це і здатність ініціювати дії стосовно того чи іншого об'єкта (а також припиняти їх), і здатність обирати дії, змінювати їх, переходити до нових дій (наприклад, від ментальних до практичних, і навпаки). Чим багатше арсенал таких здатностей у суб'єкта, тим ширше його свобода. Таким чином, свобода — це здатність до перетворення об'єктів (речей, явищ, процесів та ін.). Таке перетворення може відбуватися як в об'єктивному плані (через реальні практичні дії), так і в суб'єктивному (через ментальні, віртуальні дії). Наприклад, при зіткненні людини зі складною подією життя, наприклад, ситуацією втрати, перетворити її об'єктивно неможливо; якщо втрата непоправна, людина є об'єктивно не вільною, оскільки не може змінити подію, яка сталась. Однак лишається можливість перетворити ситуацію в ментальному, внутрішньому плані — через осмислення, знаходження нового сенсу, який надає життю пережитої втрати. Численні приклади цього містяться в роботах В. Франкла [25]. Тут свобода полягає, як він пише, у можливості *обрати ставлення*. Отже, важливою здатністю суб'єкта, яка сприяє досягненню свободи, є здатність прийняти деякі явища (речі, події, інших людей тощо) такими, як вони є, свідомо відмова від їх перетворення відповідно до своїх бажань і очікувань. Таким чином, суб'єкт виявляє свободу, якщо знаходить новий спосіб взаємодії з певним об'єктом (обставиною, подією), а отже, він змінює себе і ситуацію життя, в якій знаходиться. Коли будь-що не може бути змінено об'єктивно, в людини лишається можливість змінити його суб'єктивно, обрати нове ставлення, і в цьому також виявляється внутрішня свобода. В такому розумінні свобода є здатністю до творчої взаємодії зі світом.

Свобода — це не тільки потенційна здатність людини до різних способів об'єктивації явищ зовнішнього та внутрішнього світу, але й актуальна готовність до них, а також прагнення до якнайбільш різноманітних та різноманітних дій. Саме тому вона „міститься“ в багатьох психологічних властивостях (рисах), наприклад, в допитливості, креативності, активності, спонтанності, контактності, гнучкості та ін.

Свобода як здатність суб'єкта до об'єктивації завжди має свої сфери докладання, вона пронизує всю його життєдіяльність. Узагальнюючи, можна сказати, що людське життя є результатом цієї об'єктивної активності суб'єкта, взятої в сукупності, цілісності. Те, що йому не вдалось зробити об'єктом своєї життєдіяльності, піддати своїй активності, знаходиться за межами його життя як цілісного явища, а те, на що він спрямував свою суб'єкту активність, усвідомив і освоїв на рівні практичних дій, має свої реальні (матеріальні) та психологічні результати і лишається в житті людини як досягнення, життєві здобутки, особистісні новоутворення. Життя як цілісний *твір* за „масштабами“ цих досягнень і новоутворень є також свідченням і показником широти простору свободи, в якому людина реалізувала свою здатність бути суб'єктом, тобто свою здатність знаходити, визначати і перетворювати об'єкти зовнішнього і внутрішнього світу. Ці об'єкти (предмети, явища, ситуації, стосунки, власні психологічні властивості та ін.) є матеріалом життя, з якого людина своєю активністю створює дещо інше, що стає продуктом її життєдіяльності.

Таким чином, суб'єкт має тим більше свободи, чим багатше в нього „репертуар“ (актуальний і потенційний) можливих дій і чим більше об'єктів включає він у сферу своєї активності. Тут йдеться про простір можливостей, поняття про які використовує, наприклад, О. Кузьміна у визначенні свободи з позицій запропонованого нею рефлексивно-діяльнісного підходу [13]. Авторка розглядає свободу як „усвідомлення, переживання та змінення людиною меж простору своїх віртуальних можливостей“. Однак поняття „можливості“, на нашу думку, визначено О. Кузьміною неповно і дещо абстрактно. Вона посилається на тлумачення слова „можливість“ в російській мові („можливий... такий, що може відбутися, здійснитися, подумковий, досяжний“) і вказує, що в широкому значенні це поняття містить „внутрішні та зовнішні умови здійснення діяльності, особистісного зростання“ [там само, С. 195].

Спробуємо уточнити визначення можливостей у контексті взаємодії суб'єкта і об'єкта. По-перше, можливості — це властивості речей, явищ, ситуацій (середовища), які ще не проявлені суб'єктом, тобто об'єкти та їх властивості до об'єктивації (сприймання, усвідомлення, розуміння, осмислення, змінення) суб'єктом. Але цього недостатньо, оскільки в такому сенсі можливості людини величезні й безмежні, бо у світі є безліч речей і об'єктів, які людина ще не зробила предметом своєї активності, проте сам цей факт не додає їй свободи. Для психологічного визначення можливостей важлива не тільки об'єктивна присутність у світі непізаного, не об'єктивованого, але й (це по-друге) суб'єктивна представленість у свідомості людини цього факту, виділення нею того, що вона прагне зробити предметом активності, усвідомлення своєї здатності до конкретних дій щодо обраних предметів.

Для позначення цієї сторони поняття „можливості“ О. Кузьміна й використовує слово „віртуальні“. Таким чином, віртуальні можливості — це можливості суб'єкта, які вже усвідомлені ним, реалізовані в уяві й тому „мають статус (гарантію) реальності“ [13, С. 196]. Йдеться про феноменологічний вимір можливостей суб'єкта і його свободи. Отже, об'єктивно існуючі можливості як не проявлені властивості середовища не є можливостями суб'єкта у психологічному сенсі, доки він нічого про них не знає. Свобода виникає в нього разом з усвідомленням цих можливостей.

Разом з тим, розгляд свободи як здатності суб'єкта до творчої взаємодії з об'єктами світу спонукає поставити й проблему свободи у суб'єкт-суб'єктних стосунках. Чи зберігаються особливості й закономірності суб'єкт-об'єктної взаємодії у відносинах суб'єкта з іншими людьми? Очевидно, що частина цих закономірностей існує в тому ж вигляді. З існуванням іншої людини суб'єкт також може зустрітись через її невіддатливість, невіддданість йому. Однак, інша людина, будучи суб'єктом, не може бути до кінця об'єктивована, привласнена. Разом з тим, суб'єкт прагне до об'єктивації (усвідомлення, розуміння, осмислення) тих або інших властивостей інших людей, особливостей їх поведінки, відносин з ними, інакше неможливо було б орієнтуватися в сфері стосунків, передбачати перспективи спільної діяльності. Психологія як наука була б неможлива, якби не об'єктивувала ті або інші аспекти людської психіки. Однак *суб'єктне в людини принципово не здатне бути об'єктивованим*, не може бути розчинене в іншому суб'єктові, освоєно ним, воно може бути тільки прийняте як таке, з ним можна співіснувати, бути в „Ти“-стосунках (М. Бубер) [5]. Якщо інший суб'єкт упредметнюється, перетворюється на „Воно“, його „невіддатливість“ й „інаковість“ знецінюється, підпадає під вплив волі іншого суб'єкта. Саме це відбувається у всіх формах нецивілізованого впливу людини на людину — маніпуляціях, психологічному „варварстві“, тиску, примусі, насильстві. Взяті поза етичним контекстом, ці форми впливу також є проявами здатності й прагнення людини-суб'єкта до об'єктивації (тобто до свободи) у різних її проявах, у тому числі в сфері стосунків з іншими людьми. Відомо, що така свобода призводить до руйнівних наслідків не тільки для адресатів цього впливу, але й для їх суб'єктів. Саме тому встає проблема *етичного суб'єкта*. За С. Рубінштейном, бути етичним суб'єктом означає виходити з визнання здатності й іншої людини бути суб'єктом, бути вільною, тобто з визнання її рівності самому собі. Тому з етичної точки зору свобода однієї людини закінчується там, де починається свобода іншої. Взаємне прийняття людьми цього факту є основою суб'єкт-суб'єктних стосунків (Б. Ломов), співприсутності людей у їхньому співбутті (Б. Братусь, М. Бубер, В. Слободчиков й ін.).

Зазначимо, що всі розглянуті теорії і підходи до психологічного аналізу свободи розглядають її як ознаку *діяльного суб'єкта*, тобто суб'єкта, який знаходиться у процесі активності, діяльності, життєдіяльності. Тому свобода — в контексті цих підходів — існує і проявляється в діях суб'єкта.

Разом з тим, цікавим і продуктивним варіантом аналізу феноменів, пов'язаних з особистісною свободою, є топологічний підхід, який отримує вагому репрезентацію в сучасних психологічних дослідженнях. В межах цього підходу сформувався

поняття про *психологічну суверенність людини* [18]. Згідно з С. Нартовою-Бочавер, суверенність є однією з форм (одним із проявів) людської свободи. Психологічну (особистісну) суверенність авторка розуміє як „здатність людини контролювати, захищати й розвивати свій психологічний простір, засновану на узагальненому досвіді успішної автономної поведінки“ [там само, С. 11]. Ще один варіант визначення суверенності вона формулює так: це „стан меж психологічного простору, які є інструментом рівноправної взаємодії і селекції зовнішніх впливів, та які позначають границі особистої відповідальності й визначають ідентичність людини“ [18, С. 160-161].

Отже, суверенність — це здатність людини підтримувати власну унікальність через збереження особистісних меж і знаходження своєї власної онтологічної мови самовираження, що відрізняється від інших. Це — „цілісність і авторство, здатність захищати об'єктивовану оболонку свого ментального існування“, свій психологічний простір [там само, С. 12]. Виділяється шість вимірів психологічного простору й відповідно — шість сфер прояву суверенності суб'єкта: суверенність фізичного тіла, території, особистих речей, часового режиму (звичок), соціальних зв'язків, смаків і цінностей (аксіологічна суверенність). Простір із цілісними межами С. Нартова-Бочавер називає суверенним, тому що його власник здатний підтримувати свою особистісну автономію, а простір з порушеними межами — депривованим (тобто позбавленим права на „особисте“) [18, С. 138].

Поняття *суверенності і свободи*, як ми гадаємо, дійсно дуже близькі. Вони виражають самодостатність і цілісність суб'єкта, базуються на його ідентичності й самості, вказують на автономність і авторство людини в просторі та процесі її життєдіяльності. Разом з тим, вони відображають дещо різні грані існування автономної людини-суб'єкта. Суверенність співвідноситься з простором по „цю сторону“ психологічної межі суб'єкта, вказує на здатність людини захищати і зберігати цілісність власного психологічного простору. В самому понятті захисту і збереження приховане очікування „вторгнення“, тобто такого зовнішнього впливу, який здатний порушити цю цілісність, посягає на неї. Тому суверенність більше схожа зі „свободою від“. Поняття ж свободи, на нашу думку, вказує на ставлення людини до простору „по той бік“ її психологічної межі, це простір можливостей зростання й розвитку, творчості, привнесення у світ змін, його освоєння за межами того, що є „своїм“ сьогодні. Це відповідає поняттю „свободи для“. Щоправда, для того, щоб освоювати світ за межами своєї території, треба володіти достатньою внутрішньою силою, тому суверенність є важливою передумовою свободи.

Крім того, суверенність є радше ознакою особистості, свобода — ознакою її активності. Описуючи суверенність, С. Нартова-Бочавер використовує підхід, заснований на єдності суб'єкта і середовища (рос. — „суб'єктно-средовой подход“), з притаманними йому топологічними категоріями „простір“, „межі“, „територія“ та ін. Оскільки свобода частіше описується як функціональна і діяльнісна ознака суб'єкта, то вона категоризується через терміни „дія“, „вчинок“, „вибір“, „творчість“. Суверенність — це досягнутий стан, який вже є в особистості. Свобода — потенційна. Вона, якщо і є

дійсності, оскільки будь-яке переживання є *переживанням чогось* [там само, С. 382]. Л. Виготський „розміщує“ переживання „між особистістю і середовищем“, оскільки воно означає *ставлення* особистості до середовища, показує, чим певний момент середовища є для особистості.

Таке розуміння найбільш точно узгоджується з нашим поглядом на феномен особистісної свободи як переживання *відношень* людини зі світом, в якому поєднуються (перетинаються) реальний простір зовнішньої взаємодії особистості з іншими людьми і світом в цілому та простір її внутрішнього світу. Слідуючи далі за Л. Виготським, який вводить термін „*сміслові переживання*“ і розуміє під ним процес узагальнення переживань, ми отримуємо можливість більш глибокого аналізу феномена особистісної свободи, який створюється активністю свідомості людини, рефлексуючи досвід своїх реальних відношень зі світом, іншими людьми і собою.

Поняття „сміслові переживання“ використовується у психології не так часто, хоча на зв'язок понять „смісл“ і „переживання“ вказують багато авторів (Є. Гуссерль, Ф. Василюк, Д. Леонтьєв, Б. Теплов) [17]. На думку Ф. Василюка, наприклад, *переживання* може бути розкриті як специфічна *діяльність породження сенсів*, перетворення глибинних структур особистості. Він вводить уявлення про переживання „як особливу роботу з перебудови психологічного світу, спрямовану на встановлення смислової відповідності між свідомістю та буттям, метою якого є підвищення осмисленості життя“ [6, С. 30]. Результатами діяльності породження сенсів, як ми гадаємо, є смислові утворення різного рівня вербалізованості й усвідомленості — образи, передбачення, переконання, особистісні цінності, погляди, конструкти, які, інтегруючись, стають компонентами ментальної моделі світу людини. Сама ж діяльність породження сенсів протікає в єдності афективної та когнітивної сторін: „в кожному переживанні, у кожному його прояві виникає певний інтелектуальний момент ... і афективне утворення“ [7, С. 377].

Творчість смислового світу, як вказують різні автори, не може бути представлена монологічно, „в монолозі особистість закрита для взаємодії на рівні сенсів“ [14, С. 21]. Робота породження сенсів можлива тільки в діалозі, у внутрішньому зв'язку єдності і протистояння емоційно забарвлених позицій. Виходячи з цього, особистісна свобода, будучи смисловим переживанням, виникає у діяльності породження сенсів і може бути розглянута через діалог, який людина веде зі світом, іншими людьми, собою, життям.

Діалогічний підхід як новий тип наукового мислення, що склався в межах гуманітарного знання, позначається в сучасній науці як неklasичний. У психологічних теоріях, які розвиваються в цьому напрямку, діалог розглядається як певний онтологічний принцип, що дозволяє зрозуміти природу та сутність психічної реальності людини [4; 5; 12].

В концепції М. Бахтіна діалог постає як загальнолюдська реальність, що, з одного боку, є вихідною умовою людської свідомості й самосвідомості і, з іншого, — основною формою їх прояву і реалізації. Із самого народження людина знаходиться не в абстрактній замкненій соціальній цілісності (культури, нації, класі та ін.), — вона занурена у динамічне і напружене поле діалогу, в якому чує „го-

лоси“ найрізноманітніших ціннісних утверджень та самовизначень оточуючих людей. Тому будь-який акт людини, який має навіть просте прагматичне значення, „є одночасно немов би реплікою цього глобального діалогу — актом погодження, непогодження, виклику, підтримки й утвердження тих чи інших смислів і цінностей та ін.“ [12, С. 17].

Діалогічна природа психічної реальності людини визначає й природу її внутрішньої свободи як феномена *смиислового переживання особистістю своїх відношень зі світом, іншими людьми і собою*. Вона додає до розкритих вище її ознак (феноменологічної і смислової природи переживання свободи й відображення в цих переживаннях відношень особистості) ще однієї — *діалогічності*. Діалог є формою існування і прояву відношень особистості, його зміст завжди відображає смислові акценти цих відношень, а отже, свобода існує і проявляється у динамічному і безперервному діалозі, який веде особистість зі світом, людьми і собою.

Пошук понять, релевантних опису свободи як *смиислового переживання відношень особистості зі світом і собою*, привів нас також до *когнітивно-психологічних* концепцій, які вивчають смислові основи досвіду людини. Ключовими у цих концепціях є положення про те, що в основі внутрішнього життя (досвіду) будь-якої людини лежать ментальні (когнітивні) утворення, які називають „схемами“ (А. Бек), „моделями“ (Дж. Боулбі, К. Крейк та ін.), „репрезентаціями“ (Ж. Піаже), „конструктами“ (Дж. Келлі) [19]. Ці утворення являють собою базові уявлення-переконавання особистості про світ, людей, себе, які мають виключно індивідуальний характер, формуються на ранніх етапах розвитку, відображають одночасно і умови, в яких розвивалась людина, і способи осмислення, які вона використовувала для орієнтації в цих умовах.

Поняття *моделі* серед всіх наведених є найбільш широким; *репрезентації, конструкти, схеми і базисні переконавання* можуть розглядатися як компоненти ментальної моделі. Ментальна модель — це цілісна, впорядкована система глибоко вкорінених передбачень, узагальнень, картин та образів, які визначають розуміння людиною світу (К. Крейк, цит. за [28]). В цілому, ментальна модель функціонує як *інтерпретаційний фільтр*, через який проходить сприймання ситуацій, подій тощо (М. Смульсон). Ментальні моделі виконують орієнтувальну й регуляторну функції, а також відповідають за актуалізацію „суб'єктивного простору відображення“, в межах якого людина будує смисловий образ конкретної ситуації та своїх дій у ній [10, С. 6]. Поняття „ментальна модель“ є близьким поняттю „світогляд“, але вони відрізняються тим, що світогляд — це сукупність свідомих уявлень людини про світ і про себе, які можуть бути вербалізовані без особливих зусиль, а складові ментальної моделі — майже не усвідомлюються, або усвідомлюються слабко, хоча самі приймають участь в розумінні й оцінці подій і явищ, з якими стикається людина. На цій основі ми робимо припущення про те, що *внутрішня свобода пов'язана з певною ментальною моделлю світу*, а змістові ознаки *базисних переконавань* як одиниць ментальної моделі можуть відображати (містити) ті „одиниці сенсу“, що утворюють феномен внутрішньої свободи як смислового переживання особистістю своїх відношень зі світом, людьми і собою.

Поняття „базисні переконавання“ було введено А. Беком. Він вважав зміст базисних переконавань

основою індивідуальності людини та стратегій її поведінки. Наприклад, при залежному розладі особистості базисним переконанням є переконання „Я безпорадний“; на цій основі людина обирає стратегію встановлення тісних емоційних зв'язків; когнітивна уразливість залежної особистості пов'язана зі страхом виявитися кинutoю [19].

Базисні переконання і когнітивні схеми, що базуються на них, характеризуються певною стійкістю. Проте ступінь психічного благополуччя, або здоров'я, визначається тим, чи здатна людина змінювати свої дисфункціональні схеми й переконання. Когнітивна ригідність лежить, відповідно, в основі нездорового способу існування.

У концепції Дж. Келлі, яка також відноситься до когнітивних теорій, центральним є поняття *особистісного конструкта*, яке позначає ідею або думку, „яку людина використовує, щоб усвідомлювати або інтерпретувати, пояснювати або передбачати свій досвід. Він є стійким способом, яким людина осмислює певні аспекти дійсності в термінах схожості або контрасту“ [27, С. 438]. Прикладами особистісних конструктів можуть бути будь-які антонімічні пари понять, що використовуються людиною для оцінки, інтерпретації й передбачення подій: „сильний — слабкий“, „доброзичливий — ворожий“, „домінування — підпорядкування“ та ін. Зазначимо, що пари „свобода — несвобода“ і „свобода — залежність“ можна розглядати як особистісні конструкти, якщо вони беруть участь в сприйманні, оцінці й інтерпретації досвіду людини.

Зауважимо, що досвід переживання свободи-несвободи-залежності обов'язково має будь-яка людина, вона починає набувати його раніше, ніж здатна сформулювати відповідний мовний конструкт для його інтерпретації. (Припущення про універсальність досвіду свободи-несвободи базується на розумінні свободи як такої характеристики онтології суб'єкта, поза якою людське існування неможливе.) Отже, досвід свободи-несвободи-залежності існує в людини незалежно від присутності в її когнітивній системі конструктів „свобода — несвобода“, „свобода — залежність“, він в кожному разі переживається й певним чином інтерпретується суб'єктом (для цього використовуються, можливо, конструкти „самостійність — несамостійність“, „підпорядкування — ініціатива“, „хочу — повинен“ або ін.), а тому може бути описаний через наявні в індивіда базисні переконання.

Концепція Дж. Келлі дає можливість розглядати особистісну свободу ще в одному аспекті. Показниками внутрішньої свободи/несвободи людини можуть виступати такі характеристики системи конструктів, як гнучкість (або ригідність), змінюваність (або стійкість), проникність (непроникність) та ін. За Дж. Келлі, змінюючи свої конструкти, людина без перебільшення змінює своє життя, оскільки конструкти — це не тільки схеми для інтерпретації досвіду, але й схеми поведінки. Зміна конструктів відбувається при зустрічі з новими або незнайомими явищами, які не узгоджуються з наявною системою базисних переконань. Досвід людини — це ті зміни в житті, які відбуваються при перегляді конструктів під впливом нових подій. Виходячи з цього, ми припускаємо, що наявність досвіду усвідомлюваних змін у системі переконань людини може виступати як один з показників її внутрішньої свободи.

На основі ідей когнітивної психології побудована також теорія прив'язаності Дж. Боулбі, окремі по-

ложення якої важливі для нашого розуміння особистісної свободи. Так, Дж. Боулбі використовує поняття *внутрішньої робочої моделі* для опису онтогенетично первинних смислових утворень, що формуються в психіці немовлят і функціонують як когнітивні схеми, які дозволяють їм орієнтуватися у стосунках із близьким оточенням. Первинна робоча модель і відбиті в ній характеристики себе і близької людини стає прототипом ментальної моделі світу в дорослому віці, у якій властивості цього світу (доступність підтримки, чуйність, безпека, тобто *надійність*) з великою ймовірністю будуть відтворювати властивості об'єкта ранньої прив'язаності. О. Смірнова пише про те, — і ми погоджуємось із цим, — що робочу модель можна вважати глибинною структурою *самосвідомості* і навіть *відношенням*, незважаючи на неоднозначність зв'язку цієї моделі зі свідомістю: сама вона не усвідомлюється індивідом, але через неї він сприймає, розуміє і усвідомлює себе та оточуючий світ, а також передбачає поведінку, думки і почуття значимих інших та самого себе [22].

Дослідження Дж. Боулбі засвідчили, що діти, які можуть розраховувати на чуйність, підтримку й захист з боку матері (за Е. Еріксоном, це довіра до світу), здатні вільно віддавати свою увагу іншим турботам — дослідницькій активності або взаємодії з іншими людьми. Цю закономірність Боулбі розповсюджує також на дорослих, акцентуючи значущість переживань захищеності, підтримки, довіри як базових, вихідних для реалізації будь-якої активності [29]. Звідси випливає важливий висновок про те, що *спонтанність і вільна самореалізація не тільки дитини, але й дорослої людини можлива при базовому почутті довіри до світу, або базисному переконанні в його надійності*.

Продовжуючи цю лінію аналізу, ми звернулись до концепції психічної травми Р. Яноф-Бульмана, яка також базується на положеннях когнітивних підходів [30]. Автор виходить із того, що з раннього віку дитина починає структурувати власний досвід, створюючи глибинні переконання про *доброзичливість і справедливість* навколишнього світу, а також про *цінність й значущість свого Я* (про Я, гідне любові й турботи) [11]. Надалі ці переконання забезпечують їй почуття власної невразливості, тобто впевненості в тому, що у світі їй ніщо не загрожує. Ментальна модель такої людини базується на так званих позитивних ілюзіях (ілюзії „невразливості“, „контролю“ та „нереалістичного оптимізму“), які проявляються в переоцінці ймовірності виникнення позитивних ситуацій у житті й недооцінці ймовірності негативних. Позитивні ілюзії, як свідчать дослідження Тейлор властиві більшості добре адаптованих людей (цит. за [11]).

У результаті переживання психічної травми базисні переконання, що стосуються позитивного образу світу й свого Я, руйнуються, і людина приходить до розуміння, що існуюча раніше впевненість у власній захищеності й невразливості виявляється ілюзією, в результаті чого особистість потрапляє у стан дезінтеграції [30]. Навіть у випадку успішної посттравматичної реабілітації базисні переконання за своїм змістом відрізняються від „до-травматичних“. Їх відновлення відбувається не повністю, а тільки до певного рівня, на якому людина вже не вважає себе невразливою. Ментальна модель світу в людини, що пережила психічну травму й успішно реабілітувалась, приблизно така:

„Світ доброзичливий і справедливий до мене. Я маю право вибору. Але так буває не завжди“. Дослідження Е. Калмикової й М. Падун [11] показують, що наявність у „до-травматичних“ ментальних моделях дорослих людей базисних переконань про надійність світу сприяє успішному опануванню з посттравматичними переживаннями.

Відзначимо, що досвід відношень людини із зовнішнім світом, який складається на основі проживання ситуацій, де вона зіштовхується з деструктивними властивостями світу (небезпекою, травматичністю, байдужістю, ворожістю, насильством та ін.), надзвичайно важливий з погляду формування її внутрішньої свободи/несвободи як феномена переживання нею своїх відношень зі світом. Характеристики світу, втілені в ментальній моделі людини, комплементарно пов'язані з відповідними властивостями її образу Я, що входять у цю модель. Якщо світ бачиться людині домінантно-агресивним (загрозливим, здатним примушувати, підкоряти та ін.), то така людина найчастіше сприймає (або відчуває) себе як вразливу, змушену підкорятися, реагувати на втручання й вторгнення, тобто *не вільну*. Тому наявність у дитячому досвіді людини травматичних епізодів є істотним чинником, що вказує на проблематичність формування в неї внутрішньої свободи. І навпаки, якщо світ спочатку сприймається як надійний (безпечний, доброзичливий і підтримуючий), то це є основою сприйняття себе як дієздатного суб'єкта. Якщо травматичні епізоди трапляються з дорослою людиною, то виникають труднощі, пов'язані зі збереженням уявлень про себе як про вільну особистість, здатну вибирати й визначати своє життя. Однак слід врахувати й те, що конструктивний спосіб опанування з посттравматичним стресом у дорослої людини, яка мала внутрішню свободу до травматичного епізоду, може привести не тільки до відновлення позитивної моделі світу, але й до формування нової моделі себе як здатної переборювати складні обставини, вибирати до них конструктивне ставлення, знаходити новий сенс та ін. З іншого боку, якщо модель „надійного“ світу не піддається більш-менш серйозним перевіркам, у результаті яких людина могла б утвердитися у своїй здатності протистояти руйнівним впливам ззовні, то її стан внутрішньої свободи схожий на почуття зачарованості світом і собою в дитини, ще не спокушеної серйозними проблемами й випробуваннями.

Таким чином, наведений аналіз дозволяє розглядати особистісну свободу як феномен смислового переживання людиною своїх відношень зі світом, що існує і проявляється у формі діалогу. При цьому людина здатна феноменологічно переживати та проявляти свободу, якщо її відношення зі світом і собою засновані на певній ментальній моделі світу, яка, на нашу думку, містить наступні переконання:

1. Базисні переконання про позитивні властивості світу і свого Я („Світ доброзичливий, безпечний, чутливий до моїх потреб“, „Світ надійний“, „Я маю цінність, значимість, я доречний у світі, вартий уваги, любові й підтримки“). Це життєва позиція „Я о'кей — Ти о'кей“ (Е. Берн), що у транзакційному аналізі розглядається як необхідна умова автономії. Зазначена складова ментальної моделі містить імпліцитну позитивну емоційну оцінку суб'єктом себе і світу, що складає базове відчуття надійності світу і відсутності в ньому небезпеки, якої сам

суб'єкт не міг би уникнути, а також уявлення про себе як про здатного адекватно й успішно діяти.

2. Переконавання про те, що інші люди і сам суб'єкт у рівній мірі мають право на самовизначення. Це позиція захисту свого права на власний вибір й особисту відповідальність за свої дії і одночасно — невтручання в ті справи й події, які є сферою самовизначення й відповідальності інших людей (соціальних груп). По суті, це визнання себе й інших суб'єктами, здатними до самовизначення. С. Рубінштейн пов'язує це з поняттям етичного суб'єкта, а Ф. Перлз робить такі переконання основою гештальт-підходу: „Я роблю своє, і ти робиш своє... Ти — це ти, а я — це я...“ [19, С. 65]. Провідним смисловим акцентом цієї складової ментальної моделі є розуміння власної ідентичності і відповідальності, які базуються на усвідомленні психологічної межі, яка відокремлює Я від не-Я.

3. Переконавання про можливість й границі детермінуючого впливу світу на людину й людини на світ. З одного боку, людина усвідомлює (або відчуває) свої можливості: „Я можу впливати на деякі процеси у світі; я можу створювати й вносити щось у навколишній світ, впливати на інших людей“, „Я визначаю своє життя у світі, наповнюю його сенсом, реалізацією цінностей, досягненням цілей; смисли, цінності й цілі я можу вибирати“. Усвідомлюючи свої можливості, людина одночасно оцінює межі свого впливу на світ, що втілюється в переконаннях про відповідальність. З іншого боку, людина усвідомлює, що зовнішні чинники й обставини можуть впливати на її життя, але теж до певної межі: те, що буде відбуватися з нею в результаті цього впливу, визначає вона. Є події й ситуації, які людина не вибирає, але вона обирає своє ставлення до них. Смислові акценти цієї складової ментальної моделі розставлені в концепції В. Франкла, зокрема, в положеннях про „ноопсихічний антагонізм“, „протистояння заданості“ та „впертість духу“ [25].

4. Переконавання про сутнісний зв'язок, єдність людини і світу. Це переконання, в яких людина усвідомлює себе частиною світу, що одночасно відображає в собі весь світ, переживання своєї причетності до буття світу. Це екзистенціальний аспект ментальної моделі світу (Р. Мей, І. Ялом, А. Маслоу), заснований на усвідомленні людиною власної окремоті й одночасно включеності у світ як ціле, внаслідок чого її кінцеве існування виявляється фрагментом у нескінченному бутті світу. Особистісна свобода постає тут як духовне самовизначення у ціннісному ставленні до світу, людей, життя (Б. Братусь, В. Слободчиков, В. Франкл та ін.).

Наведена система переконань, за нашим припущенням, має ієрархічну будову, нижчий рівень якої складають базисні переконання першої групи, вищий — четвертої. Ми припускаємо також, що онтогенетичне формування всіх переконань відбувається у певній послідовності — від нижчого рівня до вищого, при цьому формування елементів кожного наступного рівня можливе лише за умови сформованості попереднього.

На нашу думку, збудована ієрархічна система (ментальна модель) має і певні закономірності змістового розвитку. Так, формування переконань кожного наступного рівня може розглядатись як виникнення певного новоутворення, яке торкається світоглядних позицій особистості та її самосвідомості і переводить її на новий, більш високий рівень особистісної зрілості та інтегрованості. У зв'язку з

цим, формування нових позицій і переконань спонукає особистість пере перевіряти валідність переконань попереднього рівня. При цьому вся система рухається в напрямку розвитку й удосконалення в тому випадку, коли після періодів певної дезінтеграції (сумнівів, внутрішніх суперечностей, напружених діалогів із собою та іншими людьми) особистість наповнює свої попередні переконання новим сенсом, починає осмислювати, відчувати їх по-новому. Наприклад, приходячи до розуміння того, що „інші люди мають право бути інакшими, не такими, як Я, можуть не погоджуватись зі мною, жити і поводити себе будь-яким іншим чином“ (це переконання другої групи), людина ставить під сумнів переконання про те, що „ці люди, так само, як і Я, — позитивні“ (перша група переконань). Однак приймаючи обидві позиції як правильні, особистість робить крок до більш зрілої та інтегрованої моделі світу, пов'язаної з більшою свободою прийняття і розуміння світу, інших людей і самої себе.

В наведеному прикладі можна побачити ще одну закономірність: розвиток переконань вищих рівнів відбувається більш свідомо та рефлексивно, при цьому свідоме формування нових смислових позицій підвищує усвідомленість сформованих раніше.

Практика психотерапії свідчить про те, що причиною несформованості у людини тих чи інших смислових позицій, переконань, що входять до окресленої моделі, є досвід несвободи або залежності, який вона вилучила з процесу свого життя (стосунків зі значущими іншими, травматичних епізодів та ін.). Але можливість набуття нового досвіду завжди відкрита для особистості, зокрема, в умовах психотерапевтичного процесу. Побудова автентичних, відкритих, взаємно відповідальних стосунків з психологом, налагодження повноцінного діалогу, вільного від примусу і створюючого простір для самовизначення клієнта в його власних цінностях і смислах, організація середовища рефлексії і розуміння — це ті умови, в яких особистість здатна переглянути і змінити свої позиції й переконання. Діалог зі світом, який людина підтримувала у процесі свого попереднього життя і в якому виникли

смислові переживання несвободи й залежності, може бути замінений на діалог, в якому здатні народжуватись нові смисли — відчуття світу, спроможного приймати і підтримувати, переживання своєї цінності і значущості у світі, розуміння власної здатності свідомо і відповідально обирати цілі й цінності, визначати своє життя, конструктивно протистояти тиску або руйнівним впливам, захищати і підтримувати свій особистий психологічний простір, — тобто бути вільною особистістю. Трансформація переконань веде до зміни відношень зі світом, які людина зможе будувати та реалізовувати у своєму новому досвіді на основі тих смислів і цінностей, що обирає сама.

Таким чином, попри певні відмінності між різними підходами можна говорити про свободу як найважливішу властивість людини, що характеризує її як суб'єкта, автора свого життя. Свобода є в людини у будь-якому випадку, оскільки вона за „визначенням“ може робити своє життя за власним вибором. Інша річ, що сама людина може цього не „знати“ і бути впевненою у протилежному. А якщо людина не мислить для себе такої можливості, вона її й не використовує, тим самим відмовляючись від свободи. Таке „вільне зречення від свободи“ (або вдавання, „начебто“ у неї немає вибору, і вона не вільна у своїх рішеннях) з метою „знайти виправдання у своїй несвободі“, за словами В. Франкла, „становить суттєву частку людської трагікомедії“ [25, С. 204]. Усвідомлення людиною моменту „відступу“, пов'язаного з бажанням знайти виправдання й не брати на себе відповідальність за своє життя, як показує практика надання психологічної допомоги, є ключовою точкою психотерапевтичного процесу.

Отже, завдяки свободі людина є відкритою і принципово незавершеною системою, здатною до зміни, розвитку й удосконалення. Вивчення особистісної свободи, її феноменології, особливостей смислового переживання утворюючих її станів і процесів може стати вагомим внеском у розуміння реальної людини, яка здійснює динамічне, напружене і сповнене протиріч буття у світі.

Література

1. Абульханова К. А. С. Л. Рубинштейн — ретроспектива и перспектива // Проблема субъекта в психологической науке. Отв. ред. член-корр. РАН, проф. А. В. Брушлинский, канд. психол. наук М. И. Воловикова, профессор В. Н. Дружинин. — М.: Изд-во «Академический проект», 2000.
2. Анцыферова Л. И. Психология личности как «открытой системы» // Вопросы психологии. — 1970. — №5.
3. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). — Рівне: Видавель Олег Зень, 2007. — 172 с.
4. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. М.: Худож. лит-ра, 1972.
5. Бубер М. Я и Ты. — М.: Высшая школа, 1993.
6. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). — М.: Изд-во МГУ, 1984.
7. Выготский Л. С. Кризис семи лет. Собр. соч.: В 6 т. — Т. 4. М.: Педагогика, 1982. — С. 376 — 385.
8. Дергачева О. Е. Личностная автономия как предмет психологического исследования. — Автореф. дис... канд. психол. наук. — М., 2005.
9. Гуссерль Э. Феноменология. Статья в Британской энциклопедии // Логос. — 1991. — №1. — С. 12 — 21.
10. Лыба Ю. М. Трансформації ментальних моделей в осіб середнього віку у кризових ситуаціях // Автореф. дис... канд. психол. наук. — К., 2007.
11. Калмыкова Е. С., Падун М. А. Качество привязанности как фактор устойчивости к психической травме // Журнал практической психологии и психоанализа. Ежеквартальный научно-практический журнал электронных публикаций. — 2002. — №1 (март). — <http://psyjournal.ru>
12. Копьёв А. Ф. Психологическое консультирование: опыт диалогической интерпретации // Вопросы психологии. — 1990. — №3. — С. 17 — 25.
13. Кузьмина Е. И. Психология свободы: теория и практика. — СПб.: Питер, 2007.

14. Леонтьев Д. А. Динамика смысловых процессов // Психологический журнал. — 1997. — № 6. — С. 13–28.
15. Леонтьев Д. А. Внутренний мир личности // Психология личности в трудах отечественных психологов. Сост. Куликов Л. В. — СПб: Издательство «Питер», 2000. — С. 372 — 377.
16. Леонтьев Д. А. Психология свободы: к постановке проблемы самодереминации личности // Психологический журнал. — 2000. — Т. 21. — № 1.
17. Минюрова С. А., Тетерлева Е. А. Диалогический подход к анализу смыслового переживания материнства // Вопросы психологии. — 2003. — № 4. — С. 63 — 74.
18. Нартова-Бочавер С. К. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии. — СПб.: Питер, 2008.
19. Нельсон-Джоунс Р. Теория и практика консультирования. — СПб: Издательство Питер, 2000.
20. Петровский В. А. Идея свободной причинности в психологии личности // Психология личности в трудах отечественных психологов / Составитель Куликов Л. В. — СПб: Питер, 2000. — С. 436 — 448.
21. Симонов П. В., Ершов П. М. Темперамент. Характер. Личность. — М.: Наука, 1984.
22. Смирнова Е. О. Теория привязанности: концепции я и эксперимент // Вопросы психологии. — 1995. — № 3. — С. 139 — 150.
23. Татенко В. А. Предмет и метод психологической науки: субъектная парадигма // Предмет и метод психологии: Антология / Под ред. Е. Б. Старовойтенко. — М.: Академический проект: Гаудеамус, 2005. — С. 419 — 509.
24. Тхостов А. Ш. Топология субъекта (опыт феноменологического исследования) // Вестник Московского Университета. — Сер. 14. — Психология. — 1994. — № 2. — С. 3 — 13; № 3. — С. 3 — 12.
25. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. и нем. — М.: Прогресс, 1990.
26. Фромм Э. Бегство от свободы: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1990.
27. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение). — СПб: Питер Ком, 1998.
28. Цивьян Т. В. Модель мира и ее лингвистические основы. — М.: КомКнига, 2006.
29. Bowlby J. Attachment and loss. — 2. Separation. Anxiety and anger. — Basic Books, N.Y., 1973.
30. Janoff-Bulman R. Rebuilding shattered assumptions after traumatic life events: coping processes and outcomes. In: C.R. Snyder (Ed.) Coping: The psychology of what works. N.Y. Oxford University Press, 1998.

ЧТО ДУМАЮТ ПРЕСТУПНИКИ О СВОИХ ЖЕРТВАХ?

Барданова Е. В.,

*научный корреспондент Института психологии
им. Г. С. Костюка АПН Украины*

Преступник, жертва и ситуация столь тесно связаны между собой, что образуют единую систему, которая может существовать только при наличии всех названных компонентов [1].

Научно доказано, что совершение преступления — это динамичный процесс, в котором может происходить весьма интенсивное взаимодействие преступника и его жертвы, причем роль жертвы в ходе «криминальной драмы» может быть весьма существенной. Важно подчеркнуть, что, несмотря на отсутствие единства взглядов в отношении ряда узловых понятий виктимологии, можно с уверенностью констатировать совпадение точек зрения на значимость изучения личности и поведения жертвы преступления. Знание этих лиц, их анализ и обобщение данных о них наряду с изучением личности преступника может помочь лучше определить направление профилактических мероприятий, выделить группы людей наиболее часто подвергающихся тому или иному общественно опасному посягательству, то есть установить группы риска и «работать» с ними [2; 3].

Как отмечалось в предыдущих статьях в основе выбора объекта посягательства лежит комплексное восприятие преступником совокупности

индивидуально-психологических особенностей потенциального потерпевшего как целостного образа жертвы того или иного типа. На основании данных теоретического анализа проблемы выбора жертв преступниками на основе имеющихся у них представлений об их целостных образах, нами было спланировано и проведено эмпирическое исследование.

Экспериментальное исследование проводилось на базе Симферопольской исправительной колонии № 102 и Ольшанской исправительной колонии № 53 Николаевской области. В нем приняло участие 150 заключенных мужского пола в возрасте от 20 до 57 лет, отбывающих наказание за совершение разных типов преступлений. Из них 25 % отбывают срок заключения за кражи — группа № 1; 21 % за разбойное нападение — группа № 2; 20 % за нанесение тяжких телесных повреждений (НТП) — группа № 3; 16 % за убийство — группа № 4; 18 % за изнасилование — группа № 5.

При проведении экспериментального исследования нами использовалась целевая анкета, разработанная в соответствии с задачами исследования и с учетом контингента испытуемых (приложение 1).

